

Yulduz SHODMONALIYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: yshodmonaliyeva@gmail.com

SamDU dotsenti, f.f.d. U.Rashidova taqrizi asosida

RESEARCH ON NEGATION FORMS WITHIN TURKIC LANGUAGES

Annotation

This article analyzes the means and methods of expressing the category of affirmation-negation in Turkic languages. The research focuses on the morphological and functional-semantic features of negation, with affirmative forms being considered in opposition to this category. The article comparatively analyzes the results of studies conducted on Tatar, Bashkir, Turkmen, Kazakh, and Kyrgyz language materials, identifying their common and distinctive aspects. The study employs comparative-typological and functional-semantic approaches and evaluates the level of interpretation of the negation category in existing research.

Key words: Category of negation, affirmation, Turkic languages, functional-semantic analysis.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМ ОТРИЦАНИЯ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируются средства и способы выражения категории утверждения-отрицания в тюркских языках. Исследование сосредоточено на морфологических и функционально-семантических особенностях отрицания, при этом утвердительные формы рассматриваются в оппозиции к данной категории. В статье проводится сравнительный анализ результатов исследований, выполненных на материале татарского, башкирского, туркменского, казахского и кыргызского языков, выявляются их общие и отличительные черты. В работе применяются сравнительно-типологический и функционально-семантический подходы, а также оценивается уровень интерпретации категории отрицания в существующих исследованиях.

Ключевые слова: Категория отрицания, утверждения, тюркские языки, функционально-семантический анализ.

TURKIY TILLAR DOIRASIDA INKOR SHAKLLARINING TADQIQI

Annotatsiya

Mazkur maqolada turkiy tillarda tasdiq-inkor kategoriyasining ifodalanish vositalari va usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida inkorning morfologik va funksional-semantik xususiyatlari bo'lib, tasdiq shakllari ushbu kategoriya bilan oppozitsion munosabatda ko'rib chiqiladi. Maqolada tatar, boshqird va turkman, qozoq, qirg'iz tillari materiallari asosida bajarilgan tadqiqotlardan olingan natijalar qiyosiy tahlil qilinib, ularning umumiy va farqlovchi jihatlari aniqlanadi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik va funksional-semantik yondashuvlardan foydalaniladi hamda mavjud tadqiqotlarda inkor kategoriyasining talqin darajasi baholanadi.

Kalit so'zlar: Inkor kategoriyasi, tasdiq, turkiy tillar, funksional-semantik tahlil.

Kirish. Tilshunoslikda inkor hodisasi uzoq tarixiy fundamental tarzda o'rganilgan [1]. U inkorning tarixiy tadqiqotlarga ega. Xususan, inkorning mantiqiy va grammatik rivojida kuchayish va zaiflashish jarayonlarini izohlagan. tabiati G'arb tilshunosligida Otto Jespersen tomonidan

Turkiy tilshunoslikda tasdiq/inkor va uni hosil qiluvchi vositalar quyidagicha ifodalanadi (1-chizmaga qarang).

1-chizma. Inkorning ifodalanish vositalari.

Tasdiq shakli ko'pincha nol ko'rsatkichli bo'lib, inkor esa maxsus grammatik markerlar yordamida yuzaga chiqadi. Bu holat turkiy tillarning agglutinativ tabiati bilan bevosita bog'liq. Turkiy tillarda inkorning eng asosiy morfologik vositasi fe'l bo'lishsizlik shakli hisoblanadi. Masalan, o'zbek

tilida -ma/-me, turk tilida -ma/-me, qozoq tilida -ma/-me affiksleri umumturkiy inkor sifatida faol ishlatiladi:

kel-di → kel-ma-di

bil-adi → bil-may-di

Bu affikslar fe'ning zamon, shaxs-son ko'rsatkichlari bilan izchil birikadi va inkor ma'nosini grammatik jihatdan

aniq ifodalaydi. Shuningdek, ayrim turkiy tillarda inkor yuklamalari ham mavjud bo'lib, ular nutqda kuchaytiruvchi yoki stilistik vazifa bajaradi. Turkiy tillarda inkor faqat fe'l doirasida emas, balki gap miqyosida ham amalga oshadi. Masalan:

hech kim, hech narsa, aslo, umuman kabi birliklar inkorni kuchaytiradi;

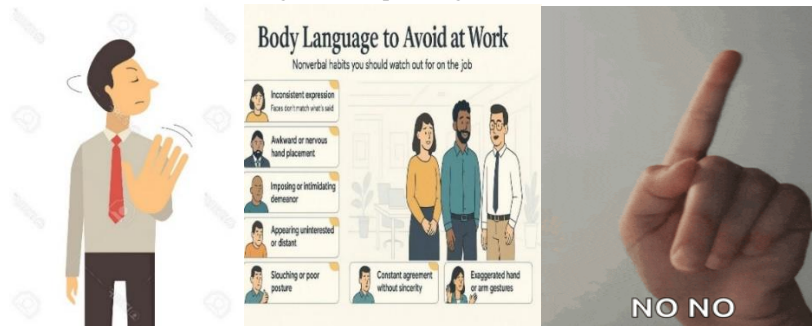
inkor olmoshlari va ravishlari orqali umumiy inkor semantikasi yuzaga chiqadi. Bu holatda inkor funksional-semantik maydon sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni turli sath birliklari yagona semantik vazifaga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Inkor kategoriyasi tabiiy tillarning semantik va sintaktik tizimida muhim o'rin egallovchi universal lingvistik hodisa hisoblanadi. Salbiy ma'noni ifodalash vositalari va usullari til strukturasi, tipologiyasi hamda funksional imkoniyatlari bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tilida inkor kategoriyasining maxsus tadqiqi Abdurahmonov G. tomonidan amalga oshirilgan. Uning tadqiqotida inkor affiksi -ma/-me fe'lning leksik ma'nosini emas, balki predikativlikni inkor etuvchi grammatik vosita sifatida talqin qilinadi [2]. Muallif inkor affiksining zamon ko'rsatkichlaridan oldin, shaxs-son ko'rsatkichlari bilan esa qat'iy tizimli bog'lanishini asoslaydi. Til tizimida inkor kategoriyasi an'anaviy ravishda grammatik ko'rsatkichlar, xususan, morfologik inkor affikslari orqali ifodalangan hodisa sifatida talqin etib kelingan. Biroq

zamonaviy tilshunoslikda inkorning faqat formal vositalar bilan cheklanmasdan, mazmuniy va pragmatik omillar bilan chambarchas bog'liqligi tobora ko'proq e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, tasdiq shaklida kelgan gaplarda inkor mazmunining yuzaga chiqishi til tizimidagi shakl va mazmun o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur masala Lutfullayeva D. E. ning tadqiqotida izchil va tizimli tarzda yoritilgan bo'lib, unda o'zbek tilida tasdiq gaplar doirasida inkorning shakliy-mazmuniy nomuvofiqligi lingvistik hodisa sifatida asoslab berilgan [3]. Mazkur tadqiqot o'zbek tilida inkor kategoriyasining ifodalanish imkoniyatlarini an'anaviy grammatik yondashuv doirasidan ko'ra kengroq talqin qilish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, inkor faqat morfologik yoki sintaktik ko'rsatkichlar orqali emas, balki tasdiq shaklida kelgan gaplar doirasida ham mazmuniy va pragmatik vositalar orqali ifodalanishi mumkin.

Tasdiq va inkor masalasi Saidxonov M. tadqiqotida yanada kengaytiriladi. Muallif o'z dissertatsiyasida o'zbek tilida tasdiq va inkorning faqat verbal emas, balki sintaktik va noverbal vositalar orqali ham ifodalanishini asoslaydi [4]. Saidxonov tadqiqotining muhim jihatlaridan biri — noverbal vositalarning (bosh irg'ash, bosh chayqash, mimika va boshqa kinestetik harakatlar) tasdiq va inkorni ifodalashdagi rolini lingvistik birlik sifatida baholashidir.

a) inkor ifodasi b) ish jarayonida tana tili c) barmoq vositasidagi inkor orqali tasdiq yoki inkor ifodasi

I-rasm. Noverbal shaklda tasdiq yoki inkorni ifodalash holatlari.

Muallif noverbal belgilarni nutqdan tashqari hodisa sifatida emas, balki kommunikativ jarayonning ajralmas qismi, verbal ifodani to'ldiruvchi yoki mustaqil ma'no tashuvchi vosita sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv tasdiq-inkor masalasini pragmatik va diskursiv nuqtayi nazardan yoritishga imkon beradi. Umuman olganda, Saidxonov M. ning mazkur tadqiqoti o'zbek tilida tasdiq va inkor kategoriyasining ko'p darajali (morfologik, sintaktik, pragmatik va noverbal) tizim ekanini ilmiy asosda isbotlaydi.

O'zbek tilshunosligida tasdiq-inkor masalalariga yana bir tilshunos olim Rahmatullayev Sh. ham qiziqib, bu borada salmoqli tadqiqot olib borgan [5]. So'nggi yillardagi tadqiqotlarda esa inkorni ifodalovchi verbal shakllar bilan birga inkor ifodalovchi noverbal shakllar ham o'rganish obyekti bo'lib kelmoqda [6], [7].

Inkor va uning ifodalanishi borasida qardosh turkiy tillar doirasida amalga oshirilgan bir qancha ilmiy ishlar bilan tanishib chiqdik va ularni tahliliy asosda keltirib o'tamiz. Qozoq tilida inkor kategoriyasi Sarsembayev A. ning tadqiqotida keng yoritilgan. Muallif inkor affiksining fe'l markazli tabiati va ikki karra inkorning pragmatik kuchaytiruvchi vazifasini asoslaydi [6]. Muallif inkorni an'anaviy grammatik hodisa doirasida emas, balki fe'l markazida shakllanadigan funksional-semantik kategoriya sifatida talqin qiladi.

Tatar tilshunosligida doirasida ham inkor kategoriyasi Volga-Ural hududi turkiy tillari doirasida chuqur tadqiq etilgan. Ganiev F. ning ilmiy izlanishlarida tatar tilida inkor

affiksi -ma/-me ning fe'lning barcha grammatik shakllari bilan moslashuvi va predikativlikni inkor etishdagi roli yoritilgan [7]. Ushbu mavzu doirasida yana bir tadqiqotda [8] tatar tilidagi inkor shakllarining morfologik va sintaktik vositalari rus va nemis tillari materiallari bilan qiyosiy tahlil qilinib, inkorning tipologik xususiyatlari aniqlangan.

Turkman tiliga bag'ishlangan tadqiqotlarda inkor affiksi -ma/-me umumturkiy xususiyatga ega shakl sifatida izohlanadi [9]. Annagurbanov tadqiqotida inkor affiksi fe'lning grammatik paradigmasidan ajralmagan holda talqin qilinib, inkor ma'nosining predikativlik darajasida yuzaga chiqishi isbotlanadi. Inkor shakllarining zamon va shaxs-son kategoriyalari bilan moslashuvi inkor kategoriyasining tasodifiy yoki ikkilamchi hodisa emas, balki fe'l markazli grammatik tizim elementi ekanini ko'rsatadi. Shu jihatdan muallif inkor kategoriyasini umumturkiy til tizimi doirasida izohlab, turkman tilidagi inkor shakllarining tipologik xususiyatlarini aniq belgilab beradi.

Tipologik jihatdan turli tillarda inkor kategoriyasining ifodalanish vositalarini o'rganishga bag'ishlangan muhim tadqiqotlardan biri Penjiyeva N. M. ga tegishlidir [10]. Olima tadqiqotida inkor kategoriyasi qiyosiy-tipologik yondashuv asosida o'rganilib, turkman va rus tillarida inkorning leksiko-morfemik va morfologik ifodalanish mexanizmlari tizimli tahlil qilinadi. Muallif inkorni ifodalovchi affikslar, yordamchi so'zlar va inkor semantikasiga ega leksik birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini aniqlaydi. Tadqiqotda turkman tilida inkorning asosan fe'l negiziga qo'shiluvchi

affixlar orqali, rus tilida esa ko'proq leksiko-morfemik va sintaktik vositalar orqali ifodalanishi ilmiy asosda ko'rsatib berilgan. Shuningdek, inkor kategoriyasining tipologik xususiyatlari, grammatik tizimdagi o'rni hamda har ikki tilda funksional-semantik jihatdan namoyon bo'lishidagi farqlar aniqlangan. Mazkur ishning dolzarbligi inkor kategoriyasining

1-jadval. Qardosh turkiy tillarda inkor ifodasi va utilshunos olimlar.

Turkiy tillar	Inkor ifodasi	Tilshunos olimlar
Qozoq	Predikativ markaz inkori	Сарсембаев А.
Boshqird	Fe'l inkori	Хасанова Л. З.
Turkman	-ma/-me morfologik shakli	Аннагурбанов О.
Turk	-ma/-me morfologik shakli	Yıldız, М
O'zbek	-ma/-me morfologik shakli	Abdurahmonov G'
Tatar	-ma/-mә morfologik shakli	Ганиев Ф., Ханова А. Ф.

Turk tilshunosi Yıldız M. inkor hodisasini diskurs tahlili asosida o'rgangan. Inkor grammatik kategoriya emas, balki pragmatik jihatdan talqin qilinadi. [11]. Turk tilida yana bir tilshunos olim Selma Arslanning bu boradagi ilmiy izlanishlarining mohiyati turk tilida inkor kategoriyasining fe'l zamonlari bilan tizimli munosabatda, yaxlit grammatik-paradigmatik hodisa sifatida tadqiq etilganidir. Tadqiqotda inkor affiksi -ma/-me ilk bor fe'l zamon shakllari kesimida izchil tahlil qilinib, inkorning predikativlik bilan bevosita bog'liqligi ilmiy asosda ko'rsatib berilgan. [12]. Shuningdek, ishda inkor ma'nosining zamon shakllari orqali nutqiy va grammatik qiymati o'zgarishi aniqlanib, inkor faqat shakliy ko'rsatkich emas, balki fe'lning zamon paradigmasida faol semantik yuklama tashuvchi birlik ekanligi asoslangan. Bu yondashuv turk tilida inkor kategoriyasini fe'l markazli tizim sifatida talqin qilishga yangi ilmiy dalillar kiritadi.

Inkorni o'rganishga bag'ishlangan ishlar orasida boshqird va nemis tillarida inkor kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan Hasanova L. Z. ning tadqiqotida. inkor kategoriyasi funksional-semantik kategoriya sifatida talqin qilinib, uning boshqird va nemis tillarida ifodalanish vositalari tizimli ravishda tahlil qilingan [13]. Tadqiqotda boshqird tilida

turli tipdagi tillarda kompleks tizim sifatida qiyosiy o'rganilganidir. Tadqiqotda tipologik, solishtirma-tarixiy va semantik-sintaktik metodlar qo'llanilgan. Natijalar inkor kategoriyasining universal va milliy-tilga xos jihatlari aniqlashda, shuningdek, turkiy va slavyan tillarini qiyosiy o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

inkorning asosan morfologik (fe'l inkori) orqali, nemis tilida esa leksik va sintaktik vositalar orqali amalga oshirilishi ilmiy dalillar bilan asoslangan. Tadqiqot qiyosiy-tipologik tilshunoslik doirasida inkor kategoriyasining universal va milliy-tilga xos xususiyatlarini aniqlashga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir hamda turkiy va german tillarida inkor masalasini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Xulosa. Ko'rib chiqilgan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, turkiy tillarning barchasida inkor kategoriyasi grammatik jihatdan markaziy, fe'l bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida tadqiq etilgan. Tasdiq kategoriyasi esa aksariyat tadqiqotlarda maxsus formal ko'rsatkichga ega bo'lmagan, pragmatik va diskursiv xususiyatlari bilan tavsiflanadi. O'zbek, qozoq, qirg'iz, tatar va turkman tillari materiallari bu xulosalarning umumturkiy tipologik asosga ega ekanini tasdiqlaydi.

Maqolada inkor kategoriyasi turli til tizimlari materiallari asosida qiyosiy-tipologik, funksional-semantik va lingvopragmatik yondashuvlar doirasida tahlil qilindi. Olingan natijalar inkor hodisasining faqat grammatik ko'rsatkichlar bilan cheklanmaydigan, balki morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik sathlarda namoyon bo'ladigan murakkab lingvistik kategoriya ekanini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

- Jespersen O. The philosophy of grammar. London: George Allen & Unwin. 1924., Философия грамматики (пер. с англ.). Москва: Издательство иностранной литературы. 1958., 404 с;
- Abdurahmonov G'. O'zbek tilida fe'l inkori: filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — Toshkent, 1976. — 186 b.
- Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиклик: филол. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. — Тошкент, 1997. — 140 б.
- Saidxonov. M. O'zbek tilida nonverbal kommunikatsiya vositalari: filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — Toshkent, 1993. — 147 b.
- Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilida tasdiq va inkor. — Toshkent: Fan, 2004. — 112 b.
- Abjalova M., Shodmonaliyeva Y., Tursunboyeva F., Hasanova G. Onaylama ve Reddetme Emojilerinin Sözlük Birimlerle Anlamsal Özdeşleştirilmesi. 10. Uluslararası Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Konferansı – IEEE-UBMK, 17-19 Eylül, 2025. İstanbul, Türkiye, – S. 508-513.
- Abjalova M., Khasanova G., Mardonova D., Shodmonaliyeva Y. Modification of Nonverbal Expression in Virtual Communication Environment. 10th International Conference on Computer Science and Engineering – IEEE-UBMK, 17-19 september, 2025. Istanbul, Turkiye, – pp. 445-450.
- Сарсембаев А. Категория отрицания в казахском языке: функционально-семантический аспект: дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 2010. — 312 с.
- Ганиев Ф. Категория отрицания в татарском языке: дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1998. — 186 с.
- Ханова А. Ф. Средства и способы выражения категории отрицания в татарском языке: в сопоставлении с русским и немецким языками: дис. ... канд. филол. наук. — Тобольск, 2010. — 190 с.
- Аннагурбанов О. Категория отрицания в туркменском языке: дис. ... канд. филол. наук. — Ашхабад, 2001. — 164 с.
- Пенджиева Н.М. Категория отрицания в туркменском и русском языках (сравнительно-типологический анализ): дис. ... канд. филол. наук. — Ашхабад, 2006. — 182 с.
- Yıldız, M. Türkçede Olumsuzluk ve Söylem: doktora tezi. — Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2015.
- Arslan, Selma. Türkçede Fiil Olumsuzluğu ve Zaman İlişkisi: yüksek lisans tezi. — İzmir: Ege Üniversitesi, 2010. — 121 s.
- Хасанова Л.З. Функционально-семантическая категория отрицания в башкирском и немецком языках: дис. ... канд. филол. наук. 10.02.20 — Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. — Уфа, 1999. — 174 с.